ÓMAGYAR SZÓKÉSZLETTANI ÉS JELENTÉSTANI KÉRDÉSEK AZ APOR-KÓDEX ALAPJÁN: *LÉLEK, SZELLET, SZENTLÉLEK*

KOROMPAY KLÁRA

1. A vizsgálat célja

A címben megjelenő elemek önmagukban is jelzik, hogy az a kérdéskör, amelynek az elemzésére vállalkozom, szorosan kapcsolódik az ún. Huszita biblia világához, annak jellegzetes szóhasználatához, sőt – közvetve – a vele kapcsolatos vita egyik kritikus kérdéséhez, a *Spiritus Sanctus – Szent Szellet* megfeleléshez is. Jól ismert tény, hogy a Bécsi, Müncheni és Apor-kódexben ránk maradt első magyar bibliafordítás újra meg újra felveti azt a kérdést, amely legélesebben 30 évvel ezelőtt fogalmazódott meg ilyen formában: „Huszita-e a Huszita Biblia?" (Szabó 1989). E három kódexből álló szövegegyüttes kapcsán korán felmerült és később is komoly megerősítést kapott a huszita eredet, másfelől újra meg újra érvek hangzottak el a premontrei, a bencés, újabban pedig a ferences eredet mellett is. Nem célom, hogy a vita történetét ismertessem vagy akár egyes szálait is részletesen elemezzem; még kevésbé célom, hogy bármit is bizonyítani kívánjak. Azt hangsúlyozom, hogy a kérdés ma is nyitott kérdés. Ahhoz, hogy e téren előrelépés történjen, főként két dologra van szükség: egyrészt további előmunkálatokra, másrészt a társtudományok dialógusára**.**

Ami az **előmunkálatok**at illeti, az Apor-kódex néhány éve megjelent új kiadása (Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014), melynek tíz szerző által írt bevezető tanulmánya számos új megállapítást tett többek között a kódex keletkezéstörténetére nézve is, megbízható alapot ad ahhoz, hogy egyes nyelvészeti kérdéseket újra felvessünk és megvizsgáljunk. A jelen előadás keretében egy ilyen elemzést készülök bemutatni.

A gondolatmenet kiindulópontja az, hogy az ún. Huszita biblia jellegzetes kifejezéseit célszerű úgy vizsgálni, hogy egy-egy kódex adatainak teljességét állítjuk a középpontba, számolva az itt megjelenő bibliai részek sajátosságaival, sőt adott esetben a kódex összetett felépítésével is. Más lehetőségeket kínál a négy evangéliumot tartalmazó Müncheni kódex (a Szentlélek megnevezéseinek áttekintéséhez egyedül ez ad igazi alapot) s ismét másokat az ószövetségi könyveket őrző Bécsi kódex. A maga nemében különleges szövegrétegekkel találkozunk az Apor-kódexben, melynek meghatározó része a zsoltároskönyv – ugyanakkor a hozzá kapcsolódó liturgikus szövegek más jellegűek és eredetűek, nem is szólva arról, hogy ezeknek két különböző sorozata is van. Úgy gondolom, pontosabb és megalapozottabb megállapításokat tehetünk, ha az ilyen eltéréseket is figyelembe vesszük, s nem általánosságban beszélünk az ún. Huszita biblia vagy akár az Apor-kódex nyelvéről.

A társtudományok dialógusa – melynek meggyőződéses híve vagyok – megkívánja, hogy a különböző területeken munkálkodó szakemberek indíttatva érezzék magukat a közös eszmecserére, valamint – ami nem kevésbé fontos – tudományúguk legújabb

Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk. 2019: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* X. Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 245–257.

eredményeinek összegzésére, s ennek kapcsán régi, megkövesedett vélemények felülbírálására is. (Saját nézeteim az ún. Huszita biblia kérdéseiről: Korompay 2006, 2015, 2017.) Nagy örömömre szolgál, hogy Husz és a huszitizmus körül az utóbbi évtizedben megmozdult a levegő: ígéretes kutatások jelentkeznek a történettudomány és az egyetemtörténet oldaláról (vö. Galamb 2009; Haraszti Szabó–Kelényi–Szögi szerk. 2016–2017; Kovács–Mészáros szerk. 2017; Haraszti Szabó 2018), s ezek szilárd alapot teremthetnek átfogó, új következtetések levonásához.

2. A *lélek* és a *szellet* háttere a forrásnyelvekben

Ha körültekintünk a héber, az ógörög és a latin nyelv idevágó elemeinek körében, mindegyikben legalább két, nemegyszer több kiemelt szerepű szó van, s ezek mindegyike rendkívül sokrétű és színes jelentéskört mutat.

A héberben három fő elemmel találkozunk: A) ***rúah*** 'lélek, szellem, szél, lélegzet, lehelet'; B) ***nösama*** 'lélegzet, lehelet, lélek'; C) ***nefes*** 'lélegző lény, élőlény, lélek, maga (mint vonatkozó névmás), személyiség, ember'. Az, hogy ezeknek mikor melyik jelentése kerül előtérbe, nagymértékben függ a kontextustól, eltéréseket mutat egyes fordítások szerint, s lényeges szerepet kap velük kapcsolatban az értelmezői hagyomány, mely számol az adott bibliai szöveg korával, műfajával s az adott mondatban együtt szereplő elemek kölcsönös viszonyával is. Kiemelném azt, hogy egy olyan elem, mint a *rúah*, utalhat Isten lelkére, leheletére és az emberi lélekre is, a *nefes* pedig alapul szolgált ahhoz, hogy megfelelés alakuljon ki közte, valamint a görög *pszüché* és a latin *anima* között.[1]

Az ógörögben két központi elem van: a *pszüché* és a *pneuma*. A ***pszüché*** jelentései: 1) 'lehelet, lélegzet'; 2) 'életerő, élet'; 3) 'halott lelke, árnya, szelleme; testtől elvált lélek'; 4) 'halhatatlan/anyagtalan lélek'; 5) 'lélek (mint az érzelmek, vágyak és az emberi értelem központja)'; 6) '(emberi viselkedést irányító) lélek, viselkedési mód, életmód, jellem'; 7) 'személyiség'; 8) 'a világmindenség lelke'; 9) '(szeretett személyről) lelkem'; 10) 'pillangó'. – A ***pneuma*** jelentésköre: 1) 'fúvás, fuvalás; szél, fuvallat'; 2) 'kifújt levegő; lélegzet; lehelet'; 3) 'bélszél'; 4) 'kipárolgás; illat, szag'; 5) 'életerő; lélek'; 6) 'anyagtalan lény, szellem; angyal'; 7) 'hehezet'. – Az utóbbi főnév a ***pneó*** ige származéka: 1) '(szél) fúj'; 2) '(illatot) kilehel, áraszt'; 3) 'liheg; (ló) fújtat'; 4) 'lélegzik'. (Vö. Györkösy–Kapitánffy–Tegyey 1993.)

A latin elemek köréből az *anima* és a *spiritus* emelkedik ki. Az ***anima*** jelentései: 1) 'légmozgás, szellő, szél; levegő; lélegzet, lehelet'; 2) 'életerő, lélek, élet'; 3) (plur.) 'holtak lelkei, szellemek, árnyak'; 4) 'élőlény'. – A ***spiritus*** jelentésköre: 1) 'levegő, fúvás, fuvallat, lélegzet, lehelet, sóhaj'; 2) 'élet, lélek, szellem, érzület', 3) 'lelkesedés, ihlet, költői lelkesültség', 4) 'fennköltség; bátorság; indulat, dölyf, gőg, dac, büszkeség'. – Az utóbbi a ***spiro*** ige családjában tartozik: 1) 'lehel, fúj; illatozik'; 2) 'lélegzik, él'; 3) (átvitt ért.) a) 'zúg, tombol [tenger]'; b) 'lelkesül'; 4) 'kilehel, terjeszt v. áraszt [illatot]; vmiért lelkesedik'. (Vö. Györkösy 1989.)

A fenti összeállítás legmeglepőbb tanulsága az, hogy mindhárom nyelv valamennyi szavában egymásba játszó, **egymást sokszorosan átfedő jelentések** egész sorával találkozunk: szó sincs olyan elkülönülésről, hogy egy-egy szóalakhoz egy-egy jól

[1] A héberre vonatkozó ismeretekért hálás köszönetet mondok Koltai Kornéliának.

körülhatárolt jelentés kapcsolódna. A héberről mondottak e tekintetben különösen beszédesek: úgy gondolom, a szövegtípusokkal és a kontextussal kapcsolatos tanulságokat célszerű más nyelvek körében is figyelembe venni.

Ha a fenti elnevezések szemléleti alapját próbáljuk felderíteni, két fő kiindulópont kínálkozik. Egyfelől az ember (és más élőlények) lélegzete, lehelete, mely a legszorosabban összefügg magával az élettel, mint annak érzékelhető megnyilvánulása és jele. Ez esetben a testben való lét emelkedik ki, két fogalom egymásra utaltságával (vö. „test és lélek"). Másfelől kiindulópontot jelent egy másik elemi tapasztalat is a levegő mozgásáról és erejéről: a szél. Vö. ehhez egy evangéliumi részletet: „A *szél* fúj, amerre akar, hallod a zúgását, de nem tudod, honnan jön és hová megy: így van mindenki, aki a *Lélektől* született" (Jn 3,8, Biblia 2014; „*Spiritus* ubi vult *spirat:* et vocem eius audis, sed nescis unde veniat, aut quo vadat: sic est omnis, qui natus est *ex spiritu*"). Ez a mondat jól mutatja az „Isten lelke" (más nyelvekben: „Isten szelleme") kapcsolatát a szél fogalmával, annak láthatatlan erejével, hatásában megmutatkozó természetével. Ehhez is kialakult egy jellegzetes szópár („szellem és anyag"), mely jól érzékelteti a két fogalom szembeállíthatóságát is.

Úgy gondolom, a latin bibliafordítás *anima – spiritus* kettősségében végső soron ez a kétféle megközelítés van jelen; használatuk további alakulásában, kikristályosodásában, megrögzülésében (vö. Sleumer 1926) az egyházi fogalomkincs játszott szerepet. Témánk szempontjából kiemelendő, hogy a latin szópár megfelelői két olyan nyelvben is megvannak, melyek hatásával az ún. Huszita biblia keletkezéstörténetében szintén számolni lehet: a németben a *Seele* és a *Geist,* a csehben pedig a *duše* és a *duch* felel meg az előbbieknek (vö. Hadrovics 1994: 101).

3. Összesítés az Apor-kódex adatairól

Az alábbiakban egy táblázat mutatja be a *lélek* és a *szellet* adatait, valamint a *Szentlélek* megnevezéseit a kódex nagyobb szövegegységeinek rendjében. A gyűjtés kiindulópontjául Az Apor-kódex ábécérendes adattára (Jakab–Kiss 1997) szolgált; minden további tagolás, értelmezés és besorolás az elemzés során alakult ki.[2]

Elöljáróban szükséges néhány szót szólni a szövegegységek szerinti bontásról. A kódex három nagy részből áll: első a zsoltároskönyv a hozzá kapcsolódó liturgikus szövegekkel, második a „Három jeles szolgáltatás" című premontrei előírás, harmadik egy passiódialógus. Annak, hogy a táblázatban nem három, hanem öt egység különül el egymástól, a következő az oka. Mivel a vizsgálat a *Szentlélek* megnevezésére is irányul, célszerű különválasztani a zsoltárokat (melyekben ez a kifejezés nincs jelen) és a liturgikus szövegeket, melyek között újszövetségi kantikumok és kora középkori himnuszok is szerepelnek, ahol tehát ez megjelenhet, s ahol több szöveg végén a záró doxológiában találkozunk vele („Dicsőség legyen Atyának és Fiúnak és *Szentléleknek, ...*"). Ezen belül egy további bontás is szükségesnek bizonyult, a liturgikus szövegek első sorozata

[2] Megjegyzések a szövegközlésről: Az AporK. adatait hangzáshű formában, mai helyesírással közlöm. A *Szent Lélek* kapcsán megtartom a korra jellemző különírást. A zsoltárszámozás a modern számozást követi. A latin megfelelők ellenőrzése a Vulg. alapján történt. Köszönöm Szentgyörgyi Rudolfnak, hogy tanácsára és segítségével egy megbízható kiadást vehettem alapul.

ugyanis az ún. huszita korpuszhoz tartozik, a második sorozat viszont (mely egy másik scriptortól származik) újabb felhasználók, közelebbről premontrei apácák számára készült, a kódex további szövegegységeivel együtt (vö. Haader–Kocsis 2014; Szentgyörgyi 2014; Madas 2014). Mivel a *Szent Szellet* kifejezés a ferences krónika 16. század elejéről való közlése szerint a magyar husziták bibliafordításának a jellegzetessége, a s*zellet,* illetve a *Szent Szellet* előfordulásaira az első két szövegegységben, a „huszita korpusz"-ban számíthatunk (lásd a táblázat első két sorát). Első látásra szembetűnik egy fontos negatívum: a *Szent Szellet* kifejezésre ebben a kódexben egyetlen adat sincs – noha elvben lehetne, sőt egy vélemény szerint eredetileg volt is. Erre később visszatérek.

	lélek	*szellet*	*Szent Lélek*	*Szent Szellet*
Zsoltároskönyv (2. kéz, 43–164)	79	17	–	–
Liturgikus szövegek 1. (2. kéz, 165–176/12)	5	1	9	–
Liturgikus szövegek 2. (3. kéz, 176/14–188)	9	–	3	–
Három jeles szolgáltatás (4. kéz, 189–198)	–	–	–	–
Passiódialógus (3. kéz, 199–228)	1	–	–	–
Összesen:	94	18	12	–

1. táblázat. Az Apor-kódex adatainak áttekintése

4. A *lélek* jelentésköre és latin megfelelői az Apor-kódexben

A *lélek* szó **a zsoltárokban** kiemelt fontosságú elem. Forrásnyelvi háttere a latin ***anima;*** a magyar szó 79 előfordulásából 75 esetre ez áll. Feltűnően gyakori az „én lelkem" kifejezés, melyre 59 példát találunk. Elmondható, hogy e bibliai könyvnek ez különösen jellemző fordulata: a fohászkodó, reménykedő, hálát adó ember személyes megszólalásának visszatérő eleme.

A szó jelentése egybehangzóan: '**emberi lélek**'. Vö. AporK. 97: „te vigasztalatid megvigasztalták *én lelkemet*" (Zsolt 94,19: „consolationes tuae laetificaverunt *animam meam*"), 106: „Jól mondj, *én lelkem,* Úrnak" (Zsolt 103,1: „Benedic *anima mea* Domino"), 157: „Kiviszed a töredelmből *én lelkemet*" (Zsolt 143,13: „Educes de tribulatione animam meam").

Figyelemre méltó a *lélek* szónak az a használata, amikor az '**élet**', sőt a testben való lét kap hangsúlyt. A kontextus gyakran jelez erre utaló elemeket, s a modern bibliafordítások nemegyszer szóválasztásukban is ilyen irányt vesznek. Vö. AporK. 155: „tebeléd reménkedtem, ne vedd el *én lelkemet*" (Zsolt 141,8: „in te speravi, non auferas *animam meam*", vö. Biblia 2014: „Hozzád menekülök, ne vedd el *életemet*"), 118:

„Éhezvén és szomjúhozván, *ő lelkek* őbennek megfogyatkozott" (Zsolt 107,5: „Esurientes, et sitientes: *anima eorum* in ipsis defecit"), 112 [az ószövetségi Józsefről szólva]: „Alázák békókban ő lábait, vas általmené *ő lelkét*" (Zsolt 105,18: „Humiliaverunt in compedibus pedes eius, ferrum pertransiit *animam eius*", vö. Biblia 2014: „Lábát bilincsbe szorították, *őt magát* vasra verték").

Ezzel szorosan összefügg az ómagyar korban használatos *lelkes állat* kifejezés, mely az élőlényekre, illetve azok egy csoportjára utal (vö. latin *animal*). Ebből jött létre tapadással egyrészt az ómagyar *lelkes* főnév, melynek első adatai éppen az Apor-kódexből valók, vö. 160: „és betöltesz menden *lelkest* áldomással" (Zsolt 145,17: „et imples omne *animal* benedictione"), másfelől az *állat* mai jelentése, ugyancsak tapadással és jelentésszűküléssel.

A *lélek*-re visszatérve különleges figyelmet érdemel a zsoltárfordításnak az a néhány adata, ahol a forrásnyelvi háttér **nem az *anima,* hanem a *spiritus.***

Összesen 4 ilyen esetet találunk: AporK. 74: „és megseprem vala *én lelkemet*" (Zsolt 77,6: „et scopebam *spiritum meum*"), 116 [Mózesről szólva]: „Mert megharagodták *ő lelkét*" (Zsolt 106,34: „quia exacerbaverunt *spiritum eius*"), 156: „megfogyatkozott *én lelkem*" (Zsolt 143,7: „defecit *spiritus meus*"). – A negyedik eset rendhagyó: 108: „Ki teszed te angyalidat *lelkekké*" (Zsolt 104,4: „Qui facis angelos tuos, *spiritus*", vö. Biblia 2014: „A *szeleket* tette követeivé"). Itt fordítói félreértésre gondolhatunk.

Az első három példa egyértelműen mutatja, hogy a szó jelentése itt is 'emberi lélek'. (A „lélek megfogyatkozása" kifejezéssel feljebb a *lélek : anima,* alább pedig a *szellet : spiritus* adatai között is találkozunk.) Egészében azt mondhatjuk, hogy a fordító itt hű maradt saját szóhasználatához, miközben eltért a forrásnyelvi mintától. Erre alapozta Kardos Tibor (1953: 9–15) a patarén elméletet, mely szerint a *spiritus* csak a tökéletes isteni szellemre volt alkalmazható; ez lenne az oka annak, hogy a fordító – ha emberekről volt szó – nem a *szellet,* hanem a *lélek* szót választotta. Ezt a nézetet Károly Sándor (1955) részletes kritikai elemzésben részesítette. Magam most csak annyit jelzek, hogy alább, a *szellet* szó elemzése során látni fogjuk: a két szó jelentésköre közötti határok korántsem átjárhatatlanok.

Végül igen érdekes a zsoltárok körében az az egy eset, amikor **a *lélek* és a *szellet*** azonos mondatban, párhuzamosan fordul elő: AporK. 74: „Megutálta vigasztalni *én lelkemet,* megemlékeztem Istenről, és gyenyerkedtem és tanejtattam, és megfogyatkozott *én szelletem*" (Zsolt 77,3: „Renuit consolari *anima mea,* memor fui Dei, et delectatus sum, et exercitatus sum: et defecit *spiritus meus*"). E kettősség hátterét annak a zsoltárnyelvi hagyománynak a fényében értelmezném, melynek jellegzetessége a „parallelismus membrorum": egy-egy zsoltárvers jellemző módon két félversre tagolódik, s ezek ugyanazt a gondolatot hasonló jelentésű, párhuzamos elemekkel fejezik ki: vö. „és kihozta népét örvendezve, választottait vigadozva" (Zsolt 105,43, Biblia 2014). A fenti mondatban az *anima* és a *spiritus* között ilyen viszonyt látok – mind a latin forrásnyelvben, mind a neki pontosan megfelelő magyarban.

A forrásnyelv kapcsán idekívánkozik egy megjegyzés. A latin előzményt a Vulgata alapján ismerjük – azt azonban nem tudhatjuk, hogy a sokféle kéziratos forrás közül a fordítók milyen szövegváltozatokból dolgoztak. Hadrovics László (1994: 106) több

német és cseh forrásra is rámutatott (vö. ehhez Forgács 1997 is), s utalt arra, hogy az e nyelvterületeken használt latin szövegvariánsok szerepével is számolni kell.

A **liturgikus szövegek körében** (ezekről átfogóan: vö. Szentgyörgyi 2014: 43–57) szintén találunk adatokat a *lélek* közszói használatára, 'emberi lélek' jelentésben. Közülük különleges figyelmet kíván a *Magnificat,* melynek kezdő sorai ismét fölvetik a párhuzamosan jelentkező *spiritus* és *anima* fordításának kérdését. Ez a szöveg – Mária éneke – mindkét sorozatban jelen van, de más-más szövegváltozatban: AporK. 168: „*Én lelkem* felmagasztatja Urat. És *én lelkem* vigadott én üdvösségemnek Istenében", 177: „Nagyejtja Urat *én lelkem.* És ervend *én lelkem* én idvességes Istenemben" („Magnificat *anima mea* Dominum. Et exsultavit *spiritus meus* in Deo, salutari meo"). Ugyanakkor a kettő megegyezik abban, hogy ahol a latinban két külön szó van (*anima,* majd *spiritus*), ott a magyarban mindkét esetben a *lélek* jelenik meg.

Az Apor-kódex első szövegváltozata további meglepetéseket is tartogat. Elvezet a Müncheni kódex felé, ahol ugyanez a szöveg lényegében szó szerint azonos formában jelenik meg (vö. Szentgyörgyi 2014: 47–48), azzal az eltéréssel, hogy a *spiritus* megfelelője itt a *szellet:* MünchK. 55ra: „*Én lelkem* felmagasztatja Urat, és *én szelletem* vigadott én üdvösségemnek Istenében" (Lk 1,46–47). Ezen a ponton a MünchK.-ben a forrásnyelv követése látszik meghatározónak, az AporK.-ben pedig a szokásos magyar szóhasználat. – Ezzel az esettel Hadrovics László (1994: 101) is foglalkozik. Azt emeli ki, hogy „a magyar gyakorlati kereszténységben nem volt fontos a különbségtétel *anima* és *spiritus* között"; „a *lélek* szó mindkét fogalomra szolgált". Szerinte a fenti helyen (az egymás mellett álló két szó kapcsán) egy hiteles bibliafordításban különbséget kellett tenni közöttük, a bibliából kiragadott imádság esetében azonban nem. – Egy megjegyzése (uo.) korrekciót kíván: az a nézet, hogy „[a]z Apor-kódex két olyan Magnificatot is tartalmaz, amelyek nem a Huszita Bibliából valók", az első változatra nem áll.

5. A *szellet* jelentésköre az Apor-kódexben

E közszóra jóval kevesebb adat van – **a zsoltárokban** összesen 17 –, ezek használati köre azonban meglepően változatos. Legalább négy fő jelentés különíthető el egymástól. A fizikai jelenségektől a lelkiek felé haladva ezek a következők.

Jellegzetes a '**szél**' jelentés, 5 előfordulással. Vö. AporK. 79: „És megemlékezett, mert test elmenő *szellet,* és meg nem fordoló" (Zsolt 78,45: „Et recordatus est quia caro sunt: *spiritus* vadens, et nons rediens"), 107: „Mikor a *szellet* általmegyen őbenne, és nem leszen" (Zsolt 103,16: Quoniam *spiritus* pertransibit in illo, et non subsistet"), 120: „Mondotta, és megállott a fergetegnek *szellete*" (Zsolt 107,25: „Dixit, et stetit *spiritus* procellæ"), 162: „Fú *ő szellete,* és folynak vizek" (Zsolt 147,18: „flabit *spiritus eius,* et fluent aquæ"), 163: „Tűz, kőes, hó, jég, fergeteknek *szellete,* kik teszék ő igéjét" (Zsolt 148,8: „Ignis, grando, nix, glacies, *spiritus* procellarum: quæ faciunt verbum eius").

Ennek kapcsán ismét figyelmet érdemel egy rokon elem, a *szellő,* melynek legkorábbi adata ugyancsak az Apor-kódexben fordul elő: 120: „És állaptatta ő fergetegeket *szellőbe,* és veszteglettenek ő habi" (Zsolt 107,29: „Et statuit procellam eius *in auram:* et siluerunt fluctus eius").

A *szellet* előfordul ’**lélegzet, lehelet**’ jelentésben is, 2 alkalommal. Vö. AporK. 137: „Megnyittam én számat, és vonontattam *szelletet*” (Zsolt 119,131: „Os meum aperui, et attraxi *spiritum*”), 147: „Pogánoknak képek aran és ezüst: emberi kezeknek művelkedei. […] Fülök vagyon, és nem hallnak, és mert nincs *szellet* ő szájokban” (Zsolt 135,15 és 17: „Simulachra Gentium argentum, et aurum, opera manuum hominum. […] Aures habent, et non audient: neque enim est *spiritus* in ore ipsorum”).[3]

Feltűnően gyakori az ’**emberi lélek**’ jelentés, melyet 7 adat képvisel. Vö. AporK. 73–74: „ki elveszi fedelmeknek *szelleteket*” (Zsolt 76,12: „qui aufert *spiritum* principum”), 74: „és megfogyatkozott én *szelletem*” (Zsolt 77,4: „et defecit *spiritus meus*”), 76: „és nem hitt Istenbe *ő szellete*” (Zsolt 78,8: „et non est creditus cum Deo *spiritus eius*”), 110: „elveszed *ő szelleteket,* és megfogyatkoznak” (Zsolt 104,29: „auferes *spiritum eorum,* et deficient”, 155: „Én *szelletemnek* énbelőlem megfogyatkozatban”’ (Zsolt 142,3: „In deficiendo ex me *spiritum meum*”), 156: „és megbúsoltatott énbennem *én szelletem*” (Zsolt 143,4: „et anxiatus est super me *spiritus meus*”), 160–161: „Kimegyen *ő szellete,* és megfordol ő földébe” (Zsolt 146,3: „Exibit *spiritus eius,* et revertetur in terram suam”). – Példáink kivétel nélkül a latin forrásnyelv követésére vallanak. Megjegyzendő, hogy hasonló mondatokkal a *lélek* ’emberi lét’ adatai között is találkoztunk, többnyire *anima,* egyszer *spiritus* háttérrel. A lélek megfogyatkozására, elvételére utaló kifejezésekben tehát mindkét szó előfordul.

Végül jelen van az ’**Isten lelke**’, összesen 3 példában: AporK. 110: „Ereszd ki *te szelletedet,* és meg teremtetnek” (Zsolt 104,30: „Emittes *spiritum tuum,* et creabuntur”), 151: „Hová megyek *te szelletedtől,* és hová fussak te orcádtól?” (Zsolt 139,7: „Quo ibo *a spiritu tuo?* et quo a facie tua fugiam?”), 157: „*Te* jó *szelleted* viszen engemet az igaz földbe” (Zsolt 143,11: „*Spiritus tuus* bonus deducet me in terram rectam”).

A fentieket áttekintve legmeglepőbb tanulságként azt emelhetjük ki, hogy noha az ismert *Spiritus Sanctus – Szent Szellet* megfelelés alapján a *szellet* szónak ’Isten lelke’ jelentésére első helyen számítanánk, az adatok fényében más a helyzet: a különféle jelentések közül itt különösen gyakori az ’emberi lélek’ és a ’szél’.

Fontos kimondani, hogy a *szellet* hátterében mindig a *spiritus* áll; ugyanakkor – mint korábban láttuk – a *spiritus* fordításaként néha a *lélek* is megjelenik.

Végül különleges figyelmet kíván az az egy adat, mely nem a zsoltárokban, hanem **a liturgikus szövegek első sorozatában** fordul elő: AporK. 174: „Felséges Szent Háromság, téged menden *szelletek* dicsérnek, kiket a keresztnek titkja miatt üdvözöjtvén bírsz örökké. Ámen.” („Te, summa Deus Trinitas, / collaudet omnis *spiritus:* / quos per crucis mysterium / salvas, rege per saecula. Amen.”) Az előfordulás helye a „Vexilla regis prodeunt” kezdetű 6. századi latin himnusz fordítása; a szó itt is emberi lelkekre

[3] Ez a rész egy igen különös értelmezés alapjává vált. Marosi Ernő (2006) egy lexikoncikkben ezt írja: „A huszita képellenességnek van magyar nyelvű dokumentuma is (az → *Apor-kódex* 134. zsoltár-fordításában)”. – Ez az elgondolás figyelmen kívül hagyja, hogy e szöveg a latin fordításon keresztül a héber Bibliára megy vissza. Vö. itt 2Móz 20,4: „Ne csinálj magadnak faragott képet”. Ez eredetileg a bálványszobrokra vonatkozik; később a képi ábrázolás tilalmát is jelenti. A 15. századi Magyarországra nézve ebből semmilyen következtetés nem vonható le.

vonatkozik. Az, hogy nem csak bibliai könyvek, hanem egy liturgikus szöveg fordításában is megjelenik a huszita hagyomány körébe sorolt *szellet,* feltűnő jelenség, melyre Szentgyörgyi Rudolf tanulmánya (2014: 52) is ráirányítja a figyelmet.

6. A *Szent Lélek* előfordulásai – és ezek kontextusa

Amint jeleztük, ez a megnevezés csak a liturgikus szövegekben fordul elő. Az első sorozat – mint a „huszita korpusz" része – ez esetben is kitüntetett figyelmet érdemel. Az itt megjelenő tizenkét rövidebb szövegben 3 egyedi esettel, valamint egy sajátos típus 6 példájával találkozunk. Az egyediek a következők: AporK. 165: „Azért egy Atya, nem három Atyák, egy Fiú, nem három Fiak, egy *Szent Lélek,* nem három *Szent Lelkek*" (Atanáznak tulajdonított hitvallás), 167: „Te vigasztalandó *Szent Lelkedet*" *(Te Deum).*

A típusba sorolható 6 adat mindegyike a Szentháromságot dicsérő doxológiában fordul elő, egyes szövegek végén: AporK. 169: „Dicsőség legyen Atyának és Fiúnak és *Szent Léleknek,* miként vala kezdetben és ma és mendenha és örökköl örökké" *(Magnificat),* 171: „Atyának, Fiúnak, *Szent Léleknek* legyen dicséret és tisztesség, tehetség és dicsősség, mend örökköl örökké. Ámen" *(Conditor alme siderum),* 172: „Dicsőség legyen Atyának és önnön csupa Fiának vigasztalandó *S[zent] Lélekkel* mend örökkel örökké. Ámen" *(Veni redemptor gentium),* 173: „Dicsőség legyen felséges Atyának és igen nagy dicséret ő Fiának, *Szent Lélekkel* egyembe, ma és örökköl örökké. Ámen" *(A solis ortus cardine),* 175: „Dicsőség neked, Uram, ki felköltél halottaidból, Atyával és *Szent Lélekkel,* mend örökkel örökké. Ámen" *(Ad caenam Agni providi),* 176: „Legyen dicsőség Atya Istennek, ékesség felséges Krisztusnak, tisztesség *Szent Léleknek,* ki három személben és egy állatban. Ámen" *(Ave maris stella).*

A liturgikus szövegek második sorozatának egyes darabjaiban ugyancsak a Szentháromságot felidéző mondatokban találkozunk a fenti megnevezéssel, 3 esetben: 177: „tennen magad felséges Jézus Krisztus *Szent Lélekkel* Atya Istennek dicséségében. Ámen" *(Gloria),* 179: „Mérhetlen felségebeli Atyát, becselendő bizont és egyetlen Fiadat és vigasztaló *Szent Lelket*" *(Te Deum),* 181: „Áldjuk Atyát és Fiat *Szent Lélekkel,* dicsérjük és minderökké felmagasztaljuk őtet" *(Benedicite).*

Fontosnak tartom a fentiek kapcsán hangsúlyozni azt a különbséget, amelyet Tarnai Andor (1984: 231–236) „nyílt és zárt szövegek" között tesz. A közkeletű, rögzült szövegek vagy fordulatok nehezen változnak – úgy gondolom, a doxológiára is ez áll. E mondatnak (és variációinak) hátterében e korban már sok évszázados liturgiai hagyománnyal számolhatunk. Ez pedig bizonyára ellenállt a *Szent Szellet* kifejezés esetleges megjelenésének.

7. Szótörténeti és etimológiai kérdések: a *lélek,* a *Szentlélek*, a *szellet*

A ***lélek*** – a vele rokon *lélegzik* igével együtt – egy fgr. eredetű alapszó származéka, melynek eredeti jelentése 'lélegzet, lehelet' volt (vö. TESz.). Találkozunk vele azoknak a lélekképzeteknek az elnevezéseiben is, melyek a népi hitvilágban a 20. századig fennmaradtak, vö. *lélekzetlélek, árnyéklélek* stb. (Pócs 1980). A *lélek* szó beépült a keresztény vallás terminológiájába, számos más honfoglalás előtti szóval együtt (vö. ótörök *bocsát, gyón;* iráni *isten* stb.). Első adatai legkorábbi szövegeinkben jelentkeznek, vö. HB.: „Wimagguc uromc isten kegilmet ez *lelic ert*", HBK.: „uimaggomuc ez scegin

ember *lilki ert*". A Jókai-kódexben közel 60 alkalommal fordul elő: 38: „én *lelkemnek* idvességéért neked adom".

A ***Szentlélek*** elnevezés keletkezéstörténete szorosan összefonódik a *lélek* szó keresztény használatával. Meglétéről korai adatok tanúskodnak, vö. KTSz.: *scent lel*[uc], *scent lelucnec* (Benkő 1980: 43). Előfordul patrocíniumi településnevekben is: 1335: *Zenthleluk* (vö. Hoffmann–Rácz–Tóth 2018: 296, 307). A Jókai-kódexben 18 adatot találunk rá, vö. 1: „És miképpen az szent apastalak voltak mend ez világnak csudálatosok és *Szent Lélekvel* teljesek, azképpen Ferencnek szentséges társi [...]".

Kialakulása magától értetődőnek látszik, mégis – a korábbiak fényében – felvetnék vele kapcsolatban egy kérdést. Ha a latin forrásnyelvben az emberi lélekre az *anima,* a Szentlélekre pedig a *Spiritus Sanctus* utal, önként adódott-e, hogy a magyarban az utóbbinak a megnevezéséhez a *lélek* jelentette az alapot? Úgy gondolom, igen. Egyrészt mert ez az egy szó állt rendelkezésre (a *spiritus*-nak nem volt külön megfelelője idevágó jelentésben), másrészt mert ezt erősíthette egy olyan nyelvi hatás is, mely igen korán jelentkezett: a szláv nyelveké. A 'lélek' és a 'Szentlélek' jelentésű elemek itt etimológiailag összefüggnek egymással, vö. orosz *duša* 'lélek', *Svjatoj Duch* 'Szentlélek'; cseh *duše, svatý Duch* stb., ráadásul a 'lélegzik' igével is – akárcsak a magyarban. Mindezek mellett korántsem hagyható figyelmen kívül egy idevágó tény: *szent* szavunk maga is szláv eredetű. Még tovább menve: mivel a *Szentlélek* a kereszténységnek egyik alapvető fogalma, a magyar névalak keletkezése minden bizonnyal az első térítők tevékenységéhez kapcsolódik. Márpedig Magyarországon a 10. század második felében a keresztény tanítást bizánci papok közvetítették (elsőként Hierotheosz püspök, 950 körül) – s ebben a görög–szláv kétnyelvű papok meghatározó szerepet játszhattak.[4] Erre vall az egyházi szókincs szláv eredetű szavainak nagy száma (*pap, kereszt, karácsony* stb.), továbbá az a mintegy 40, ugyancsak e fogalomkörbe tartozó szláv tükörszó vagy tükörjelentés, melyeket Kiss Lajos (1976: 220) kimutatott és megvizsgált. Magam úgy gondolom, hogy a Szentlélek szláv megnevezése akár közvetlen mintát is jelenthetett a magyar számára, megerősítő hatást pedig mindenképpen. Mindezek alapján elképzelhetőnek tartom a *Szentlélek* névalaknak igen régi (a latin hatás előtti) keletkezését – **a korai szláv hatással** összefüggésben.

A ***szellet*** eredete egyértelmű: ez a *szél* alapszó származéka. (Az ún. Huszita biblia összes *spiritus* hátterű adatát lásd: Büky 1986: 85–93.) Igen általános az a vélemény, hogy e szót a bibliafordítók vezették be a nyelvi tudatosság jegyében, arra törekedve, hogy a latin forrásszöveg *spiritus – anima* párja mindkét elemének legyen pontos magyar megfelelője (vö. Hadrovics 1994: 101–103). Ezt a nézetet tökéletesen osztom; az alábbiakban néhány gondolatot meg is fogalmazok vele kapcsolatban.

Fontos kimondani, hogy ez a szó – minden szótörténeti előzmény nélkül – először az ún. Huszita bibliában bukkan fel, annak következetesen használt, jellegzetes elemeként. Ez valószínűvé teszi, hogy keletkezése is összefügg a bibliafordítás keletkezésével. (Ugyanígy vélekedem annak helyesírásáról is; vö. Kniezsa 1952: 146–157, 172–179,

[4] E kétnyelvűséget külön kiemelte Juhász Dezső és Szentgyörgyi Rudolf egy remek szakmai eszmecserén, mely 2018 tavaszán alakult ki két doktorandusz témabemutatóján, közelebbről a *malaszt* szó kapcsán. – A kérdésről bővebben: Zoltán 2016: 35. Köszönöm, hogy fenti feltevésemet ő levélben megerősítette, s utalt a pannóniai szlávok esetleges szerepére is.

Haader–Korompay 2014; Korompay 2015, 2017.) Erős érv a tudatos újítás mellett, hogy a fordítók általában is merész nyelvújítóknak bizonyultak: terminusok sokaságát alkották meg. Ezekről – Pais Dezső óhajtására – Kardos Tibor (1953: 53–57) egy külön listát is összeállított, mely 237 szót és jó pár körülírásos kifejezést tartalmaz. Különösen kiugró a *-lat/-let* végű szavak magas száma. A mintegy 100 deverbális *-at/-et* képzős névszó körében gyakori eset, hogy ezek alapszava *-l* képzős ige, vö. *éneklet, hálálat, plántálat,* így adva voltak egy képzőbokor keletkezésének feltételei is. Denominális *-lat/-let* képzővel mintegy 10 esetben találkozunk, vö. *császárlat* (imperium), *hangoslat* (symphonia), *tündérlet* (phantasma). E képzőt Szegfű (1992: 289) is a tudatos szóalkotás eszközeként tartja számon. A vele alkotott származékok sorába tökéletesen beleilleszkedik a *szél* alapszóból képzett *szellet*.

Másfelől a szakirodalomban nemegyszer felmerült az is, hogy a *szellet* nem feltétlenül egyéni alkotás: lehet olyan eleme a szövegnek, amelyet a fordítók saját nyelvjárásukból ismertek (Károly 1955: 304), illetve amely a ferences krónika folytatója számára már nyelvi régiségnek számított (vö. Szabó 1989: 123; Galamb 2009: 16. jegyzet és előzményei; mindketten a szó nem eretnek jellegét emelik ki). Magam úgy gondolom, hogy amennyiben élt is korábban egy *szellet* 'szél' szó, ennek bibliai fogalmakra való alkalmazása (vö. *spiritus,* sőt *Spiritus Sanctus*) mindenképpen egyéni és tudatos nyelvi újítás.

8. Régi szakirodalmi nézetek továbbviteléről – az Apor-kódex kapcsán

Az ún. Huszita biblia szakirodalma az 1840-es évek óta folyamatosan bővül, s ezt több tudományterület (irodalomtörténet, nyelvtörténet, kodikológia, történelem, egyháztörténet stb.) kutatói párhuzamosan alakítják tovább. A vita egy-egy fordulója nemegyszer felszínre hoz régi véleményeket, köztük olyanokat is, amelyeknek a kritikai felülbírálata elmaradt vagy nem vált közismertté. Az alábbiakban egy ilyen nézet útját követem nyomon, mégpedig a Szentlélek megnevezéseinek Apor-kódexbeli előfordulásaival kapcsolatban. (A félkövér kiemelések tőlem származnak.)

Egy évtizeddel ezelőtt jelent meg Galamb György (2009) új szellemű tanulmánya: „A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez". Ez az írás történész oldalról alapvető megállapításokat tesz a ferences krónika hitelességével kapcsolatban, s igen árnyaltan elemzi az ortodoxia és a heterodoxia (más szerzők szóhasználatában: az igaz hit és az eretnekség) korántsem leegyszerűsíthető viszonyát. A gondolatmenet egésze számomra tökéletesen meggyőző. A tanulmány végén azonban megállított egy félmondat a három kódexről: „a ferences krónika által említett »zent zelleth« kifejezés következetesen megvan a kódexek szövegében (kivéve **az *Apor-kódex***et, ahol következetesen ki van javítva »szentlélek«-re)". – A zárójeles megjegyzés minden tapasztalatommal ellenkezett; felkeltette azt a gyanút, hogy mögötte valamilyen szakirodalmi kövület állhat.

Ennek hátteréről eligazítást ad a 16. jegyzet, ahol a szerző Waldapfel József (1927) nézetével vitatkozik. A kritikus pontra nézve így összegzi Waldapfel véleményét: az Apor-kódex „**újtestamentumi himnuszai** szóról szóra megegyeznek a Müncheni-kódex szövegével, csak a vitatott »zenth zelleth« van bennük Szentlélekre kijavítva". – Figyelmet érdemel, hogy ebben a megfogalmazásban nem a kódex egészéről, hanem annak

egyes újtestamentumi elemeiről van szó. Mivel ilyenekkel csak a liturgikus szövegekben találkozunk (165–188. lap), a kör jelentősen szűkült.

Mit mond maga Waldapfel (1927: 98)? Idézem tőle az Apor-kódex kapcsán: „Ebben **három új-testamentumi hymnus** fordítása szóról-szóra egyezik a Müncheni-kódex szövegével, csak épen a szent szelletet javították ki szentlélekre." – Újabb szűkítés: mindössze három szövegről van szó (közelebbi megjelölés nélkül).

Az Apor-kódex liturgikus szövegei közül melyik az a három, amelynek szó szerinti megfelelője a Müncheni kódexben is megvan? Az összevetés eredménye három **kantikum**: a *Magnificat* (168–169), a *Benedictus* (169–170) és a *Nunc dimittis* (170). A párhuzamos változatok összehasonlítását nagy gonddal elvégezte Szentgyörgyi Rudolf (2014: 47–48); ő is arra a megállapításra jutott, hogy az Apor-kódex második keze „lényegében szóról szóra" másolt.

Szerepel-e a fenti szövegekben a *Szentlélek* kifejezés? – Nos, **nem szerepel.** Egyetlen sajátos előfordulás idézhető vele kapcsolatban: az Apor-kódex első *Magnificat*-szövegének végén megjelenő doxológia, mely a liturgikus használathoz kötődik: 169: „Dicsőség legyen Atyának és Fiúnak és *Szent Léleknek* [...]" Erre az egy mondatra épült rá mindaz, ami fokról fokra, a kódex egészére nézve egy teljesen téves megállapításhoz vezetett.

A szóhasználat kapcsán is felmerül egy kérdés. Mit jelent az, hogy „kijavították"? Egy scriptor szemmel látható beavatkozását? Erről szó sincs. Valójában a szerző feltevése fogalmazódott meg itt, de olyan formában, mintha tény volna. S ez több mint 80 évvel később is alkalmas volt arra, hogy zavart támasszon.

9. Tűnődések egy-két tanulságon

A fentieken elgondolkodva nem lehet eléggé hangsúlyozni a szavak súlyát, a pontosság igényét s ezzel kapcsolatban az író és az olvasó felelősségét. Szabó T. Attila mondása jut eszembe: „Mindent ellen kell őrizni!" Ez a követelmény külön hangsúlyt kap, ha egy téma több tudományterületet érint: amit valaki egy adott területen leírt, azt más tudományágak művelői gyanútlanul átvehetik. A fenti esetben pontosan ez történt.

Másfelől érdemes eltűnődni a fogalmazásmódon. Ami tény, jelenjen meg tényként; ami feltevés, feltevésként. A személyes állásfoglalás is jelzést kíván. Szívesen idézem Mészöly Miklóstól (1993: 100) a következő gondolatot: „azt hiszem, a bizonytalanság árnyalatai azok, ami miatt érdemes magyarul írni". Úgy gondolom, a tudományos stílusban is helyénvaló a skaláris szemlélet: onnan, hogy „kétségtelenül", „minden bizonnyal", „nagy valószínűséggel", „bizonyára" stb. hosszú sor vezet a „még az sem lehetetlen"-ig. Persze külön élmény Bárczi „alkalmasint"-ja (ami erősen valószínű állításokat vezetett be) és Pais Dezső vonzalma a *-hat/-het* képzős igék iránt – ami nála a fölényes magabiztosság elutasításának a jele.

Befejezésként azt emelném ki, hogy a folyamatos kritikai gondolkodás mellett alapvetően fontos, hogy a tudományos közvélemény időről időre visszatérjen egy-egy vitás kérdéshez, megrostálja a múlt anyagát, és mások számára is hozzáférhetővé tegye azt, ami maradandónak bizonyul. Természetesen annak tudatában, hogy a tudomány nem a megnyugtató válaszok, hanem az új meg új kérdések világa.

HIVATKOZÁSOK

Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Budapest: Akadémiai.

Biblia 2014 = *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése.* Budapest: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.

Büky Béla 1986: *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban.* Budapest: Akadémiai.

Forgács Tamás 1997: Észrevételek Hadrovics Lászlónak „A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága" című tanulmányával kapcsolatban. *Magyar Nyelv* 93, 265–281.

Galamb György 2009: A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. *Egyháztörténeti Szemle* 10/2, 3–12. http://www.unimiskoc.hu/~egyhtort/cikkek/galambgyorgy.htm. (Letöltés dátuma: 2018.10.04.)

Györkösy Alajos 1989: *Latin–magyar szótár.* Tizedik kiadás. Budapest: Akadémiai.

Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegyey Imre szerk. 1993: *Ómagyar–görög szótár.* Második kiadás. Budapest: Akadémiai.

Haader Lea – Kocsis Réka 2014: A kódex története. In Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014: 25–31.

Haader Lea – Korompay Klára 2014: A kódex scriptorai és helyesírásuk. In Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014: 61–80.

Haader Lea – Kocsis Réka – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf 2014: *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest: Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.

Hadrovics László 1994: *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. = Nyelvtudományi Értekezések* 138. Budapest: Akadémiai.

Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László 2016–2017: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken, 1348–1525.* 1–2. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára – MTA – ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport.

Haraszti Szabó Péter 2018: Az egyetemek szerepe a huszita propagandában. A huszitizmusra reflektáló írások a 14–15. századi Magyarországon. In Fábián Laura – Lovas Borbála – Haraszti Szabó Péter – Uhrin Dorottya szerk.: *A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban.* Budapest: MTA–ELTE HECE, 115–131.

Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria 2018: *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest: Gondolat.

Jakab László – Kiss Antal 1997: *Az Apor-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen: KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

Kardos Tibor 1953: *A Huszita Biblia keletkezése = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 82. Budapest.

Károly Sándor 1955: Első bibliafordításunk *szellet* szava. *Magyar Nyelv* 51, 303–311.

Kiss Lajos 1976: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. = Nyelvtudományi Értekezések* 92. Budapest: Akadémiai.

Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai.

Korompay Klára 2006: Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra. *Magyar Nyelv* 102, 204–209.

Korompay Klára 2015: Gondolatok egy régi-új vitához: az ún. Huszita biblia eredetének kérdésköre. In Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, 79–88.

Korompay Klára 2017: Egy nyitott kérdés, több tudományterület metszéspontjában: az ún. Huszita biblia. In Kovács–Mészáros szerk. 2017: 53–63.

Kovács Eszter – Mészáros Andor szerk. 2017: *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben.* Esztergom – Budapest: Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Vallástudományi Központ – Országos Széchényi Könyvtár.

Madas Edit 2014: A kódex tartalma és forrásai. B) Három jeles szolgáltatás, valamint Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről. In Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014: 57–9.

Marosi Ernő 2006: képrombolás. In Kőszeghy Péter főszerk.: *Magyar művelődéstörténeti lexikon* 5. Budapest: Balassi Kiadó, 301.

Mészöly Miklós 1993: A mesterségről. In *A tágasság iskolája.* Budapest: Szépirodalmi, 97–105.

Pócs Éva 1980: lélek. In Ortutay Gyula főszerk.: *Néprajzi lexikon* 3. Budapest: Akadémiai, 438–440.

Sleumer, Albert 1926: *Kirchenlateinisches Wörterbuch.* Limburg: Gebrüder Steffen.

Szabó Flóris 1989: Huszita-e a Huszita Biblia? Bírálat és útkeresés. *Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 118–126.

Szegfű Mária 1992: A névszóképzés. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Budapest: Akadémiai, 268–320.

Szentgyörgyi Rudolf 2014: A kódex tartalma és forrásai. A) Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei. In Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi: 31–57.

Tarnai Andor 1984: *„A magyar nyelvet írni kezdik". Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Budapest: Akadémiai.

Vulg. = Hetzenauer, Michael szerk.: *Biblia Sacra Vulgatae Editionis.* Ratisbonae et Romae: Fr. Pustet & Co. 1922.

Waldapfel József 1927: Legrégibb bibliafordításunk. *Irodalomtörténeti Közlemények* 37, 96–9.

Zoltán András 2016: A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.* Budapest – Piliscsaba: Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 33–45.